

250-årsjubileet for Christian Lofthus' fødsel

Taler

Kåre Willoch

Dato

5 august 2000

Sted

Lillesand

Omstendigheter

Landbrukets dag

- 1 "Jernbyrden; en saga om fedrelandssinn", kalte Gabriel Scott en av sine romaner fra Sørlandsmiljøet på 1700-tallet. Der fletter han inn i beretningen sin oppfatning av bondehøvdingen Christian Lofthus. Han er ikke hovedpersonen i beretningen, men tittelen er treffende også når det gjelder ham. Det var et
- 5 dramatisk liv og til slutt en tragisk skjebne denne lederskikkelsen fikk. Litteraturen gir oss et bilde av en rik begavelse, som hadde i seg en voldsom kraft og en makeløs viljestyrke, men også en viss trettekjærhet og mangel på selvkontroll. Den ble til ulykke for ham selv, men hindret ikke at han vant viktige seire for de interesser og medmennesker i vanskelige kår som han
- 10 kjempet for. Lofthus ble sentrum i sosiale og politiske stormer, og engasjerte følelser på en måte som førte til at han fylte nesten alle som møtte ham med enten uforbeholden begeistring eller nærmest hat. Som en av hans samtidige, Kristen Pram, skrev da striden stod som hardest: "Alle mennesker ere her i Passion, enten for eller mod ham".
- 15
- Årsakene til at han ble slik, må nok, som så ofte når det gjelder uvanlige personligheter, søkes først og fremst i hans barndom og oppvekst. Hans første år som bevisst menneske måtte gi sterke svingninger mellom fortvilelse og lykkefølelse. Han var uekte barn, som man på den tid våget å kalle en gruppe
- 20 uskyldige små medmennesker, og fortsatte å stemple dem som inntil nær opptil vår egen tid. Moren var en bondejente, faren var en 17-18 år gammel dansk gutt som bodde hos sin onkel, en embetsmann i Lillesand. Om den angivelige standsforskjell mellom de to skriver historikeren Georg Sverdrup i sin avhandling om Lofthus, som ble utgitt i 1917: "Egteskap mellem dem var
- 25 dermed efter datidens opfatning saa godt som utelukket. Saa meget strengere fordømte folkemeningen en slik forbindelse."

30 Dette er jo opprørende, når man vet hvorledes det kunne og kan forholde seg med moralen også i de kretser der man lettest fortrenger advarselen mot å "kaste den første sten". Folkemeningen har vel medvirket til at faren reiste til Holland, og døde tidlig som matros. Sønnen Christian kan aldri ha sett ham.

35 Men hans oppvekst ble også preget av mennesker som kunne heve seg over folkesnakk, se det unge menneske som like meget medmenneske som alle andre, og vurdere dets behov og muligheter efter dets egne egenskaper. Han bodde sammen med moren hos morfaren, men hun døde før han ble voksen. Resten av oppveksten tok morbroren seg av. Han gjorde den såkalte uekte nevøen til sin eneste arving, foran andre nevøer som bodde i Amsterdam. Slik ble den farløse
40 Christian Lofthus bonde i gode kår allerede som 23-åring. Enda bedre ble det da han fikk en dyktig og ganske velstående kone, den to år yngre Else Sofie Nilsdatter Hamborgøen, fra det vakre sted som vi idag kaller Homborøya. Hun var født Dannevig, men da faren døde ble hun en tydeligvis meget kjær stedatter like over sundet fra det første barndomshjemmet. Jeg må i forbifarten minne
45 om at de som satte de rare navnene på kart og i protokoller dengang, snakket dansk, og tydeligvis ikke alltid oppfattet hva de innfødte sa. Slik kunne Hombor bli til Hamborg i dokumentene.

Som bonde ble den unge Christian fremragende, og fikk offentlige utmerkelser
50 som hang høyt for sin mønstergyldige gårdsdrift. Dessuten drev han meget annet, nemlig sagbruk, en tid blant annet en del av Fosbæk sag, skipsbygging, skipsfart og handel, og ble rik. Aktet ble han også i vide kretser. Om dette skriver Sverdrup at "vi tør kanskje tro at hans hustru ikke har været uten andel i denne popularitet".

55 Men hans stridbare sinn klarte hverken han selv eller hans kone å temme. Han hverken kunne eller ville skjule sin forakt for en del av tidens lokale embetsmenn, som nok også kunne fortjene en del av de ganske uhøviske ord han brukt om dem. Hans grove tunge og økonomiske mangfoldighet bragte
60 ham opp i et utall av rettssaker, noe som forresten var ganske vanlig på hans tid. De mange rettssaker i eiendoms- og forretningsforhold kan vel ha hatt sammenheng med svake systemer for dokumentasjon, som har skapt meget uklarhet. Jeg må erkjenne at en av hans tallrike motparter var min tip-tipolderfar Daniel Isaachsen i Kristiansand, som Lofthus skyldte mange penger til, som
65 retten efter langvarige forsinkelser påla ham å betale. Kostnadene ved rettssakene og uhell i næringsvirksomheten ruinerte Lofthus etterhvert. Han

måtte selge gården, men svigerfaren, den trauste bonden på Homborøya, kjøpte den, og ga den til sin stedatter, slik at familien Lofthus kunne bli boende.

70

Et bilde av personen er interessant som bakgrunn for det som man kan kalle hans politiske virke. Men for å kunne bedømme det, må vi også prøve å sette oss inn i hva slags samfunn han levet i. Datidens sosiale forhold og fordommer, og miljøer som kunne trosse dømmesyken, har jeg allerede såvidt vært inne på. La meg legge til at i den henseende var nok Sørlandet på Lofthus' tid, i siste halvdel av 1700-tallet, tross alt ganske langt fremme i utviklingen mot mer liberale oppfatninger, i forhold til mange andre deler av vårt land. De livlige forbindelser ikke bare til Danmark, men til alle land rundt Nordsjøen, og dermed til datidens sentre for verdenshandelen, betydde at impulsene kom rikelig inn. Men om man skulle mene at noe var skakt eller urettferdig her hjemme, kunne man ikke gripe til politikk i vår forstand for å rette på forholdene.

80

Man levet ennå i det danske eneveldes tid. Den svært unge Kronprins Frederik hadde allerede overtatt styringen fordi hans far, Christian VII, var sinnsyk.

85

Dronningen, kronprinsens mor, var forvist til et slott i en del av Tyskland som tilhørte hennes bror, kongen av England. Det var fordi hun hadde fått en datter med kongens livlege, den tyskfødte Struensee. Alle visste at han var faren, men ingen ville si det. Livlegens datter, kronprinsens halvsøster, ble tatt godt vare på. Hun ble med tiden gift med en hertug og mor til en dronning av Danmark.

90

Men livlegen selv, hennes biologiske far, ble henrettet med betydelig grusomhet. Det var dels begrunnet med hans forhold til dronningen, kronprinsens mor. Man var redd for at det kunne skade kongefamiliens kraft at det ble ført ikke-kongelig arvestoff inn i den, til tross for at det motsatte åpenbart var mer sannsynlig. Men henrettelsen skyldtes også at Struensee hadde slått seg på politikken og stått i spissen for liberale reformer, som kunne undergrave eneveldet, og derfor ble reversert etter hans død. Men etter en periode der ganske reaksjonære menn hadde hatt den faktiske makt, gjennomførte Kronprinsen et kupp, og lot mer moderne menn overta ledelsen. Dette skjedde et par år før Lofthus trådte frem som folkefører i Norge.

100

Men maktskiftet i København hadde ikke kunnet forandre meget så raskt. Rundt omkring i det vidstrakte tysk- dansk- norske riket, fra Hamburgs forsteder i syd til grensen mot Russland i nordøst, styrte embetsmennene under lite kontroll. De fleste var sikkert rettskafne, men mange av dem stod fjernt fra det folk de skulle tjene. Og antallet skatter og avgifter og sportler og gebyrer var

105

utrolig, med tilsvarende muligheter for misbruk fra enkelte oppkreveres side overfor bøndene.

110 Næringslivet var innsnørt i regler og restriksjoner. Et særlig alvorlig inngrep var forbud mot import av korn fra andre land enn Danmark. Der kunne stenrike godseiere høste fordelene av sikker avsetning og høye inntekter, som de betalte lite skatt av, men heller bygget praktfulle boliger for, mens arbeidsfolk og bønder i Norge led under matmangel når det var uår. Et annet forbud hindret
115 salg av tømmer til andre enn byenes borgere, som derved fikk kontroll over prisene og tok fortjenesten ved eksporten. Resultater av slike reguleringer måtte bli skarpe økonomiske motsetninger mellom bønder og borgere.

Da som nå var de rikeste også dyktige til å hevde at de fordeler de nød var
120 nødvendige for fedrelandet, og at de, for samfunnets skyld, burde slippe forholdsvis billigere fra beskatningen enn andre. Men folket trodde dem ikke. Det forstenede styringssystemet var ute av stand til å håndtere samfunnsøkonomiske vanskeligheter, og maktet ikke å hindre misbruk fra utro tjenere. Mange ble forarget og forlangte forbedringer. Men de hadde jo ingen
125 kanaler for sin misnøye, uten klage til Kongen i København, det ville si til den unge og uerfarne Kronprinsen. Han hadde man tillit til, og han ville utvilsomt det beste. Han hadde reagert mot det degenererte miljø som han var vokst opp i, ved å bli en utpreget rettskaffen mann. Men hans innsikt og muligheter var begrensede.

130 Denne politiske hengemyr var det Lofthus ville finne vei ut av. Han var ikke den første som prøvet. Såkalt "almue" fra flere deler av landet skrev klageskriv og sendte representanter til København. Embetsmennene og det sentrale byråkratiet vaklet mellom skrekk og velvilje, mellom maktbruk og eftergivenhet,
135 men tregheten i systemet var overveldende, og resultatene av aksjonene ble små. Men, skriver en av forrige århundres største norske historikere, Sverre Steen: "Våren 1786 stod det frem en mann på Agder som bedre enn noen før maktet å samle bøndene og gjøre seg til talsmann for deres krav. Det var Christian Jensen Lofthus."

140 Han må ha vært en makeløs folketaler, for han vant raskt tilslutning overalt hvor han la sine idéer frem for bønder og fattigere folk. Han reiste til København, og fikk audiens hos Kronprinsen, til forskrekkelse for en del av embetsverket. Men Kronprinsen syntes ikke at han kunne reagere på klagene, som var rettet mot

navngitte embetsmenn og borgerne i Arendal, uten bevis for at Lofthus talte på vegne av flere. Så måtte Lofthus reise rundt på bygdene og agitere for sine synspunkter og samle underskrifter. Men det reagerte de lokale makthavere mot med frykt og forargelse. Slikt "oppvigleri" var jo egentlig forbudt, uansett hva
150 kronprinsen måtte ha sagt. Det kom til forsøk på å stanse Lofthus med makt, men det førte til at bøndene mobiliserte motmakt, og det lyktes ikke å hindre at Lofthus fikk bringe klagen frem til makthaverne i København.

Mobiliseringen blant bøndene skremte øvrigheten så sterkt at den ikke bare ville
155 høre klagen og prøve å rette på forholdene, men også fant det sikrest å utstede fengslingskjennelse mot Lofthus for å hindre at bevegelsen kunne vokse videre og bli virkelig farlig. Men det var ikke så enkelt å arrestere Lofthus som makthaverne hadde håpet. Først unnslopp han og, som Halvdan Koht beretter i Norsk biografisk Leksikon:

160 "(Snart) var han tilbake på Lofthus med en hel liten hær på flere hundre mann. Bevegelsen gjorde slikt inntrykk i København at det ble * utnevnt en kommisjon for å undersøke klagen, og (straks etter) ble fengslingsordren tilbakekalt. * Det første resultat blev at to sorenskrivere * blev avsatt. Men
165 kommisjonen mente likevel at en opprørsmaker som Lofthus burde "ryddes av Veyen" og * anbefalte * at han i stillhet og med list måtte søkes arrestert. Dette lyktes det også å få gjort ved et plutselig overfall i Lillesand (i 1787), og derfra blev han straks sendt i lenker til Akershus. Han ble fastlenket til en blokk mens en kommisjon ble utnevnt for å dømme ham. Almuen i Nedenes, Råbyggelaget
170 og Telemark reiste seg i masse for å utfri sin høvding; men bevegelsen ble kuet med militærmakt."

Her ser vi den verste siden av det såkalte "opplyste enevelde". Beskyttelse av egen makt var det dominerende motiv, og overordnet de rettsprinsipper som
175 makthaverne forøvrig bekjente seg til. Men innenfor en slik ramme kunne de også vise streif av innsikt. Makthaverne var ikke mer forstokket enn at de forstod at Lofthus langt på vei hadde rett i sine klager. Etterhvert ble ikke bare lokale maktmisbrukere, men endog en stiftamtmann, avsatt. Og, enda langt viktigere, flere av de forordninger og meningsløse privilegier som hadde skapt
180 det sosiale og økonomiske grunnlaget for misnøyen blant bønder og arbeidsfolk, ble revidert og etterhvert avskaffet. Men den mann og den bevegelse som hadde gjort makthaverne oppmerksomme på reformbehovene, ville de ikke vise noe storsinn overfor. De torde ikke engang gi ham en rask og rettferdig

185 rettssak, av frykt for at de selv skulle miste kontrollen.

Derimot ble de menn som hadde vært med på jakten etter Lofthus belønnet med gaver eller embeter. Så mange som 36 befordringer står i forbindelse med saken. Kontrasten er grell i forhold til den skjebne som rammet den mann som
190 hadde tvunget makthaverne til å gjøre de fremskritt som de senere kunne rose seg av. Først etter fem år i hardt fengsel fikk han sin dom, nemlig festningsarbeid i jern for livstid, mens 13 av hans tilhengere fikk festningsarbeid for kortere tid. Dommen over Lofthus ble anket, men 12 år etter fengslingen ble den stadfestet av eneveldets Høyesterett. Da hadde han vært død i 2 år.

195 Lofthus' tapre kone og 6 barn må også ha lidd meget. Barna var små da stormene rundt faren begynte. Under forfølgelsene av Lofthus bodde familien tidvis på Homborøya, men også på Lofthus der meningsfeller kunne strømme til, eller lensmann og soldater brøyte seg vei inn. Senere kom de mange og lange
200 år da mannen og faren led på Akershus, til han døde der. Alle tegn tyder på at deres nærmeste, og folk flest, skjønte at den behandling han fikk, og rettssaken mot ham var en skandale, og at han fortjente heder, ikke straff. Det må ha hjulpet hans familie, men ikke noe kunne hjelpe nok. Gården som Else Lofthus hadde fått av sin stefar da hennes mann måtte selge den, måtte hun senere selge
205 igjen, for å betale hans kreditorer.

Blant de mange som har prøvet å oppsummere hva Lofthus oppnådde, er også historikeren Georg Sverdrup, som jeg allerede har sitert i annen sammenheng. I tillegg til å gi Lofthus ære for opprydning i embetsverket og viktige reformer, gir
210 han også en karakteristikk av situasjonen og utviklingen som jeg gjerne vil gjengi. Utgangspunktet er at i eneveldets tid måtte en bevegelse som den som Lofthus skapte få karakter av opprør for å føre frem til enkle forbedringer for folk flest. Men, skriver Sverdrup:

215 "Efter forfatningsverket av 1814 har (striden) ikke lenger kunnet stemples som bondeopprør, men som bondepolitikk. Før hadde bøndernes førere været forbrydere; nu blev de stortingsmænd. Før hadde de mest evnerike endt i fængslet; nu fandt de veien til magt og anseelse".

220 Man kan vel legge til at det som på Lofthus' tid måtte kreves gjennom opprør, kunne senere kreves gjennom Bondelaget og Bonde- og småbrukarlaget. De kan legges til at da disse organisasjonene et par århundre etter Lofthus var på sitt

mektigste, med stor økonomisk og politisk makt, kunne de selv trenge
225 korrektiver fra liberale ildsjeler og konservative politikere. Organisasjonenes
kamp i forrige århundre mot fri konkurranse i førstehåndsomsetningen av
jordens og skogens produkter, og kampen for å hindre at folk som ikke er født
på gård kunne få jord, kunne minne om kampen om privilegier i eneveltets tid,
bare med andre begunstigede. Men nå har økonomiske omveltninger skapt
230 forhold for landbruket som bør få oss til å tenke grundigere gjennom hvilke
vilkår bøndene må ha i vårt land, for å bevare de landskaper som vi er så glade i,
og den dyrkingsjord som vi vil ha i hevd for vår trygghets skyld.

Men før jeg slutter, vil jeg gjerne få vende tilbake til historien, og legge til en
235 betraktning for egen regning: Lofthusbevegelsen kom forholdsvis kort tid før
frigjøringsverket i 1814, som avviklet eneveltet i Norge, vel å merke hele 34 år
før denne opprydningen ble gjennomført i Danmark. Det var antakelig
overhode ikke i Lofthus' tanker å medvirke til å rive Norge løs fra Danmark. På
hans tid regnet nesten hele det norske folk fremdeles den 400 år gamle unionen
240 som en del av naturens, for ikke å si Guds orden. Men hans bevegelse avdekket
udugelighet i styringen av dobbeltmonarkiet, som egentlig var et trippelmonarki
med viktige tyske landsdeler. Og Lofthus' kamp og skjebne måtte skape tvil om
dette heterogene rike egentlig hadde de beste muligheter for å sikre gode kår for
sine norske undersåtter.

245 Derved kan Lofthusbevegelsen ha sådd frø til tvil om fordelene ved unionen
med Danmark, og ha gjort det ble lettere å vekke tilslutning til tanken om en
egen norsk stat, da Kielerfreden rev Norge løs fra makthaverne i København.
Det var etter at den handlekraftige kronprins Frederik var blitt til den
250 stivsinnete kong Frederik VI. Riktignok ligger flere og enda mer skjellsettende
begivenheter i tid mellom Lofthusbevegelsen og frigjøringsverket. Men Lofthus
har kanskje også spilt en rolle som bereder av grunnen for den
frigjøringsbevegelse som Frederik VI's angivelige fetter Christian Frederik kunne
starte i 1814, med så fantastiske resultater for Norge.

255 Og ser man nærmere på den Grunnlov vi fikk i 1814, ser man at fedrene på
Eidsvold bygget solide hindre for akkurat slike skandaler som Lofthus var blitt
rammet av: De skrev inn i vår banebrytende konstitusjon at "Regjeringen er ikke
berettiget til militær Magts Anvendelse mod Statens Medlemmer, uden efter de
260 i Lovgivningen bestemte Former *.". De ville ikke se militære i kamp mot
demonstrerende bønder. Og ved sin bestemmelse om at "Ingen kan dømmes

265 uden efter Lov, eller straffes uden efter Dom", ville de hindre gjentakelser av
slike rettsovergrep som preget myndighetenes reaksjon mot Lofthus. Vi vet ikke
om de tenkte spesielt på hans tilfelle, men det kan i alle fall ha medvirket.

Historien viser at Christian Lofthus hadde sine svakheter, i likhet med de fleste.
At hans flammende gemytt og folkeførende kraft kunne skremme
myndighetene, er lett å forstå. Men det var tragisk at makthaverne ikke
270 oppfattet hans aksjon som det nødvendige korrektiv, og den åpning for
reformer, som den i virkeligheten var. I stedet ble reaksjonen en demonstrasjon
av eneveldets mangler og svakhet. Det førte til at det tok mer tid og krevet større
lidelser enn nødvendig før de positive resultatene kom. Men de kom! Lillesand
og Agder kan med rette være stolte av Christian Lofthus og hans spesielle
275 innsats i Norgeshistorien.

Kilde

Fra privat arkiv

280

Emner

Bønder, Christian Lofthus, Embetsverk, Jubileumstale

URI

<https://www.virksommeord.no/tale/250-arsjubileet-for-christian-lofthus-fodsel>

285

290

295

300